

» ERDÉLYNEK VÁLTOZÁSA « (1931–1940)

Kisebbségi társadalompolitika

Venczel József értelmezésében

A harmincas évek Erdélyének egyik legmarkánsabb szociológusa, társadalompolitikusa Venczel József /1913–1972/, akinek tanulmányeiból a Kriterion könyvkiadó pár éve közölt válogatást. /V.J.: Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Imreh István. Bukarest, 1980/ A kötet elsősorban szociográfiai tanulmányok közlésére szorítkozik, s az olvasó számára így ismeretlenek maradnak azok a társadalompolitikai eszmék, amelyek Venczel egész munkásságát meghatározták. A kötet szerkesztője, Imreh István, előszavában utal ugyan azokra a társadalompolitikai elképzelésekre, melyeknek egész szociológiai munkásságát alárendelte, de nem válaszolja fel /mert nem válaszolja fel/ ezt az eszmerendszert és a rávonatkozó tanulmányokat is mellőzi a szerkesztés során.¹ Kifejtettebb elemzést, megvilágítást igényelnek a hasonló utalások: "Venczel József társadalomszemléletében keverednek tehát a valóságra figyelő, a tényvizsgálatokra alapozó megfigyelések, a szervező, építő tevékenységére áhító reformer elképzelések, valamint a helyes vagy gyakorta helytelen társadalompolitikai elméletek." "Az ő tudatában a közösségi típusú társadalom szerepelt modellként, az individualista ellentétként; anélkül azonban, hogy felismerte volna: a kollektív struktúra létrehozása a magántulajdonra alapozott termelési viszonyok között megvalósíthatatlan."

A kötetből kimaradt nagyobb lélegzetű társadalompolitikai jellegű tanulmányok a két világháború közötti erdélyi magyar kisebbség létkérdéseinek megoldását célozzák. Tanulmányunk kísérlet ennek a társadalompolitikai szemléletnek a rekonstrukciójára.

Előzetesen leszögezhetjük, hogy Venczel minden társadalom-elméleti rendszert, minden kutatási módszert /Dimitrie Gusti szociológiai rendszere, a keresztényszocializmus társadalom-elmélete, Hans Freyer társadalomtudományi elvei, F. Tönnies statisztikai, empirista módszere stb./ az aktuális erdélyi valóság, az adott helyzetre való alkalmazhatóság szempontjából ítél meg, fogadott el, hasznosított, vagy vetett el.

Induljunk ki a megváltozott társadalmi lét külső jelenségeiből, melyeket Venczel a kisebbség akaratától függetlenül létező, kényszerítő erőknek nevez: 1. Trianon után megváltozott a földrajzi környezet: "Erdély közép-európai hatalomból a Balkán és Európa határára került." 2. Az erdélyi magyarság kiszakadt a magyar nemzettestből, melyhez tartozónak tudta magát, és kisebbségi helyzetbe került. 3. Módosult a társadalom belső struktúrája: az arisztokrácia elvesztette korábbi politikai és kulturális jelentőségét³, csupán két életerős réteg maradt: az értelmiség és a dolgozó nép. A "dolgozó nép" kategóriáján a parasztságot értette, nem ismerte fel a proletariátus funkcionális jelentőségét, elsődlegesen azt a statisztikai szempontot tekintette, hogy az erdélyi magyarság 72-73 %-a falun él. 4. Megváltoztak a rétegek társadalmi funkciói: mivel a meggyengült politikai intézmények nem képesek megoldani a helyzetet, az értelmiségre hárul a vezető szerep. 5. Elkülönül a közművelődési, a gazdasági és a társadalmi munka a maga külön intézményeivel és központjaival.⁴

A fenti megállapítások tényekként való elfogadása, a velük való szembenézés rendkívül fontos momentuma Venczel szemléletbeli fejlődésének, hiszen erre a helyzetértékelésre alapozhatjuk társadalompolitikai állásfoglalását. Ennek megvilágítása érdekében próbáljuk felvázolni a magyar értelmiség társadalom- és nemzetszemlélete történeti alakulásának néhány lényeges momentumát. Induljunk ki Bibó István általános tételéből Papp Zsolt megfogalmazásában: "A szellemileg vezető szerepet vivő - Bibó megfogalmazásával - nemzeti intelligencia

felfokozott felelősséget érzett a népi és nemzeti közösség együtt és fennmaradása iránt. Igyekeztük a népi és nemzeti kultúra virágzásához, inkább azonban elpolitizálásához vezetett."⁵ Ez a negyvennyolcas forradalom után fennmaradt szellemiség - a nemzeti sorskérdés mítizálódása - eredményezte az Osztrák-Magyar Monarchia értelmiségének és a társadalom vezető rétegének hamis konszenzusát a kiegyezés után. Vagyis a reformkori programtól eltérően - amikor minden eddiginél nagyobb méretű és a hatalomtól független értelmiségi kultúra körvonalazódott - 48 után az értelmiség a nemzeti érdekek /a történeti Magyarország területének féltése/ védelmében a dinasztia és a főnemesség érdekeinek kiszolgálójává válik: "...nem a jogokban részesítés, hanem a dinasztikus érdekkijárás /szultánnál, császárnál, cárnál/ útján kell és lehet biztosítani a nemzeti integritást és a sérelmek elkerülését... Megújuló a visszaesés a demokrácia előtti állapotokba..., a társadalmi együttműködés helyett a társadalmi státuskülönbségeket konzerválták..."⁶

Az 1918 előtti erdélyi magyar értelmiség szemlélete nyilvánvalóan egybeesett az összmagyar értelmiségével. Mi a trianoni fordulat után megváltozott magatartásának lényege? Miért válik lehetetlenné az eddigi beidegződött magatartástípus reprodukálása? 1. A kisebbségi helyzetbe kerülő politikai vezető réteg hatalmi pozícióit elvesztette, nem képes biztosítani sem a vele potenciálisan konszenzusban lévő értelmiség létfeltételeit, sem a konszenzus elvi alapját képező nemzeti /kisebbségi/ érdekek védelmét. Tehát a kisebbségi értelmiség talajvesztettsége kettős irányú: anyagi és szellemi. 2. A társadalmi pozícióit elvesztett magyar hatalmi réteg helyére a román nacionalista politikusok kerülnek, akiknek nem érdekük konszenzuson alapuló érdekszövetséget hozni létre a kisebbségi értelmiséggel. Így az értelmiség akaratától függetlenül olyan magatartás elfogadására kényszerül, amely gyökeresen eltér addigi politikai magatartásbeli hagyományaitól. Az új magatartás megfogalmazásához nincsenek kisebbségi-közösségi hagyományai - mint ahogy az erdélyi szász kisebbségnek voltak! - és korabeli társadalomtudományi tájékozottsága sincs. A helyzet terméke a huszas években jelentkező irodalom- és történelemcentrikus misztifikáló transzilvanizmus, amely a talajvesztettség tipikus szemléletbeli kivetülésének tekinthető,

hiszen ez a szemlélet nélkülözi a társadalmi valóság világos és helyes értékelését. Az új történelmi helyzetben megszűnik a magyar értelmiség hatalommal szembeni, konszenzuson alapuló lojális magatartása, ennek helyébe egy "formális", eszmei hagyományokkal nem rendelkező ellenzéki lép. A "passzív ellenállás" programját hirdette meg az erdélyi magyarságot politikailag képviselő egyetlen intézmény, a Magyar Párt is. A helyzet tragikus voltára az 1935 nyarán Romániába látogató Németh László, Boldizsár Iván és Keresztury Dezső figyelmeztet a Tanú és a Napkelet hasábjain. Boldizsár Iván elsősorban az erdélyi magyar társadalom szerkezetére figyelve "népünket magáramaradottnak, az értelmiségünket széthúzóznak, csoportokra töredezettnek, a vezetést pedig erőtlennek látja."⁷ Szerinte a nép és értelmiség kapcsolatának hiánya a szervezett munka hiányát is jelenti. Németh László, aki a Duna-menti népek államszövetségének eszméjét hirdeti, a következőket írja: "Ha az anyaországtól egyelőre semmi sem várható, magas nyomás alatt nem válhat-e gyémánt a szénből, s az üldöztetés nem nevel-e hittérítőket a magyarságnak, amely ha igazán az, sohasem csak magyarság, hanem egyfajta Duna-táji nemzetköziség. Romániai utam legfájdóbb eredménye, hogy erre a reménykedő kérdésre is nemet kell mondanom."⁸ Boldizsár Iván és Németh László is figyelmeztet az erdélyi magyarság vezető rétege és a nép közötti távolságra. Tény az, hogy ez a vezető réteg a harmincas évek közepéig a kisebbségi kérdést politikai úton kívánja rendezni, kisebbségsszemlélete is politikai jellegű. A Magyar Párt a néppel való kapcsolatát elvesztette, a magyarság érdekében, a kormány ellenében politikailag cselekvésképtelen, tehát programul a "passzív ellenállást" hirdeti meg. Boldizsár Iván jelenti ki, hogy ez a program az eltelt 15 év gyakorlatában passzivitást jelentett ugyan, de ellenállást nem, hiszen a pártnak alig van reális politikai befolyása. Az erdélyi magyar politikusok a trianoni diktátumot időlegesen tekintették, ezért nem is próbáltak a kisebbségi létre hosszútávon berendezkedni. Erre nézve Boldizsár Iván egy hasonlattal él: "Olyan az erdélyi magyarság tespedő állapota, mint a vízbedobott emberé: Hiába tökéli el, hogy

minden körülmények között szárazföldi lény marad és a vízben élők egyetlen mozdulatát sem utánozza, ha nem úszik is, csak alá ne nyomják a fejét végleg, csak el ne engedje magát önként, majd biztosan akad idő és alkalom, hogy szárazföldre jusson megint."⁹

A politikai nemzetszemlélet ellenében a harmincas évek derekára értelmiségi körökben kialakul egy új kisebbségi helyzetértelmezés, melynek jegyében 1936-ban megindult a Hittel, Venczelék folyóirata, 1937-ben létrejött a Vásárhelyi Találkozó. Az új szemlélet egyik ideológusa Venczel József, programját, mely az erdélyi magyarság megmaradásának problematikájára irányul, a Hittelben fejt ki. Ez a program Makkai Sándor Magunk revíziója /1931/ című könyvének szellemében fogant. Makkai nézeteit Venczel is elfogadta: "...a Magunk revízióját ma is forradalmi iratként kell emlegetnünk".¹⁰

Makkai szemléletének újdonságát Venczelék a következőkben látják: 1.A nemzeti öntudat megújulása. 2.A magyar kisebbség beilleszkedése a romániai társadalomba. 3.A nép vezetésére az értelmiség hivatott. 4.Az erdélyi magyarság szellemi életének a népi kultúra hatására kell megújulnia. 5.A "nemzeti öntudat revíziójának" eredményeit a felnövekvő új nemzedék hasznosíthatja.

A nemzedéki szemléletváltás lényege abból a felismerésből fakad, hogy politikai harcot megfelelő fórumok hiányában lehetetlen folytatni, ezért Venczelék nemzedéke új utakon keresi a megmaradás lehetőségeit, kisebbség szemléletében elhárítja magát az alkalmoszerűen politizálóktól. Ebben a nemzedékben tudatosan a felismerés: "...a változásra ítélt s meg is változott erdélyi magyar körülmények első nemzedéke vagyunk... . Ez a nemzedék már nem élte meg az önmagában feltétlen bízó, sokban imperiális magyarság élményét, kisebbségben, bizonytalan jog- és kultúrküzdlemben kezdett tudatosulni."¹¹ A harmincas évek első felében ez a nemzedék fogalmazta meg a hosszútávú kisebbségi létre való berendezkedés szükségességét, s ezért került a kisebbségi szociálpolitika érdeklődésének középpontjába.

A társadalompolitika fogalmának pontos meghatározása komoly problémát jelent a szociológusok számára. E sorok írói a továbbiakban Kenneth E. Boulding meghatározását¹² tartják szem előtt, aki a társadalompolitikai intézkedéseket olyan integráló rendszernek tartja, amely a társadalmi élet azon aspektusait foglalja össze, amelyeket nem annyira a "valamit-valamiért" típusú csere jellemez, hanem egyoldalú transzferek, amelyeket valamilyen státusra, vagy jogosultságra, azonosságra vagy közösségre való hivatkozás tesz jogossá, s amelyek célja, hogy kiéjítsék az egyén azonosulását valamely közösséggel, amellyel kapcsolatban áll. Amint Ferge Zsuzsa megjegyzi¹³, alapkérdés az, hogy elfogadjuk-e, és milyen területen, a társadalom jogát arra, hogy tudatosan hasson társadalmi folyamatokra, s ha ezt a jogot elfogadjuk, akkor milyen értékek nevében, milyen célok érdekében tartjuk ezt a hatást szükségesnek.

A társadalompolitikai intézkedések hatékonyságát a társadalom strukturális alapviszonyai befolyásolják. Mint már láttuk, a harmincas évek erdélyi magyar társadalompolitikusaiknak nem állt módjukban lényegileg módosítani a társadalom politikai és gazdasági alapviszonyait, ezért kénytelenek szociálpolitikai elképzeléseiket a tudásviszonyok szférájára korlátozni.

A társadalmilag érvényes és értékes tudás elosztása, azaz a tudásviszonyok, mint a társadalmi struktúra alapviszonyainak harmadik összetevője, mindig egybefonódik a munka társadalmi megosztásával, a tudás egyenlőtlen elosztása közvetíti és alapozza meg a fizikai és szellemi munka szétválását. A tudásviszonyok önálló társadalmi viszonyként kezelhetők, s bár bizonyos tudástípusok a munkán kívüli életet is meghatározzák, de ezek is az osztályerőviszonyoknak megfelelően hierarchizálódnak és elosztásukat is ezek szabályozzák. A tudáselosztás módosítása a társadalmi csoportok egymáshoz való közeledésének előfeltétele.

Egy etnikai szempontból homogén társadalomban a társadalmi célok egységes rendszert alkotnak, a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális élet területeire vonatkoztatott társadalompolitikai célok különösen meghatározzák és kiegyesztik egymást. A két világháború közötti erdélyi magyar kisebbséget politikai, gazdasági helyzete Romániához kapcsolja, a társadalmi célrendszer vonatkozásában nincs lehetősége önálló politikai, gazdasági jellegű társadalmi célok megvalósítására, és lényegében a politikai-gazdasági struktúrán belül nem is motiválható az önállóság igénye. Másrészt kulturális vonatkozásban elkülönül a társadalom egészétől, kulturális önállósága egyszerűsre mind létének feltételévé válik. Azáltal, hogy differenciáló specifikuma csupán kulturális jellegű, a társadalmi célrendszer vonatkozásában megosztottság következik be: gazdasági-politikai céljai nem különböznek el lényegileg a társadalom egészének céljaitól, a kulturális célok viszont igen, sőt konfrontálódnak vele. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy csak bizonyos megkötésekkel beszélhetünk erdélyi magyar társadalomról, ennek a közösségnek nincs és nem is lehet gazdasági, politikai önállósága, csupán kulturális elkülönülésről beszélhetünk. A tényleges politikai fórumoktól, gazdasági téren az önálló intézményektől megfosztott magyarság csak kulturális intézményeire és az ezek által elérhető kultúrcélok megvalósítására szorítkozhatik. A kisebbségre vonatkoztatott társadalmi célok rendszerét tekintve nincs lehetőség önálló politikai és gazdasági célok megvalósítására, mégis a kisebbség kulturális intézményeit fenntartó értelmiség - reális politikai fórumok és a siker reménye nélkül is - kénytelen vállalni a politikus szerepét.

Világosan látva az erdélyi magyar kisebbség helyzetét, a nyíltan nacionalista és diszkriminatív kormánypolitikát, Venczel társadalompolitikai programot dolgoz ki a kisebbségi érdekek védelmére. A harmincas évek közepén kimondja, hogy a magyarságnak hosszú távon is szembe kell néznie a kisebbségi

léttel, veszélyeseknek minősíti a Magyar Fárt revizionista vágyálmait, a "passzív ellenállás" programjával szemben a cselekvés imperatívuszát mint a megmaradás egyetlen lehetőségét hangsúlyozza. Meg kell jegyezni, hogy Venczel társadalompolitikai állásfoglalása egyúttal nemzedéki program is. Ennek a programnak a jegyében szerveződött a Hitel /1936-1944/ körüli eszmei mozgalom. A folyóirat hőskora a második bécsi döntés előtti időszak: a lap és vezető ideológusa, Venczel, ekkor hirdetett meg olyan programot, mely eszmei frakciót hozott létre Erdélyben. A hitelben teret kapnak a generációs problémákkal foglalkozó tanulmányok, vitacikkek. Lényeges Venczel kijelentése, miszerint nemzedéken nem generációs korosztályt, hanem "eszmei társulást" ért. Nemzedékéhez tartozónak vallja azokat az értelmiségieket, akik vállalják a cselekvés hivatásetikáját az erdélyi magyarság megmaradása érdekében.

Társadalomszemlélete közösségközpontú: az erdélyi magyar kisebbséget a közös kultúra és a közös cél/=megmaradás/ szervezi egyetlen egységgé. Mivel a kisebbséget meghatározó specifikumnak a kultúra közösségét tekinti, részben mellőzi a társadalmi struktúrát meghatározó gazdasági és hatalmi viszonyokat, melyek gyökerei a kisebbségen kívül keresendők. Az alapviszonyok közül elsősorban a tudásviszonyok érdeklik, és ilyen alapon kétrétegűnek tételezi az erdélyi magyar társadalmat: értelmiségi és népi réteget különböztet meg. Hangsúlyozzuk, a felosztás nem a gazdasági és hatalmi viszonyok figyelembevételével történt, Venczel a kisebbség osztályok fölötti közösségét helyezi előtérbe. A munkásosztály társadalmi hivatására vonatkozó elmélekdedések kívül maradtak rendszerén, mert nem férhettek abba bele. Az erdélyi magyar közösséget homogénnek tételezi, de nem a gazdasági és hatalmi alapviszonyok, hanem a kultúrközösség alapján. Társadalomszemléletét ezen a ponton sokan vitatták: az "osztályelnyomás" kategóriáját kérték tőle számon. Ám Venczel felosztása - ha speciális kiindulópontját figyelembe vesszük és elfogadjuk - helyes, és helytelen olyasmit követelni tőle, ami eleve nem lehet benne a rendszerben. Figyelmét mégsem kerülte el a

nép egyes rétegeinek súlyos gazdasági helyzete és - mint látni fogjuk - a megoldás reformeri útjait is felvázolta. A megmaradás egyetlen lehetőségének a "nemzeti öntudat" megújulását tekintette, melynek alapvető feltétele, hogy az erdélyi magyarságban társadalmi osztályhoz való tartozástól függetlenül tudatosuljon a kulturális premisszák által meghatározott közösséghez való tartozás gondolata. Ezért tűzi ki programul a magyarságtudat - fogalomhasználatában: "lelki magyarság" - elmélyítését, és kimondja, hogy a kisebbség az állammal szemben "elsősorban kulturális jogokat támaszt".

A kisebbség kultúrközpontú társadalmi céljainak megfogalmazói a társadalmi tudással rendelkező egyének, azaz az értelmiség. Hogy társadalompolitikáról, azaz a társadalom életébe való tudatos beavatkozásról beszélhessünk, szükséges meghatározni azokat a célokat és értékeket, melyek nevében a beavatkozás történik. Ez viszont csak pontos valóságismeret alapján lehetséges, ezért az értelmiség elsőrendű feladata szociológiailag feltárni a társadalmi valóság egészét /"falukutatás"/. Venczel a Dimitrie Gusti-féle román szociológiai iskola eredményeinek ismeretében - Gusti a társadalmi valóság egészének monografikus feltárását tűzte ki célul - lehetségesnek, megvalósíthatónak tartotta a totális társadalomismeretet. Az értelmiségnek továbbá meg kell valósítania a nép gazdasági és kulturális irányítását /"népszolgálat", "faluvezetés"/, másrészt a főiskolai és egyetemi ifjúság körében gondoskodnia kell az új értelmiségi nemzedék neveléséről. Az értelmiség feladata tehát a társadalmi tudás népi rétegeknek való átadása, azaz a tudásviszonyok struktúrájának módosítása. A tudásviszonyok szférájában bekövetkezett változás közvetett úton kihat a gazdasági szférára is: csökken a gazdasági struktúra törvényeinek és erőinek való kiszolgáltatottság foka, reformeri alapon lehetővé válik a gazdasági nyomor röközatos felszámolása. Konkrét példaként említhetjük, hogy Venczel szorgalmazza gazdasági érdekszövetkezetek, szakmai egyesületek létrehozását a gazdasági felemelkedés érdekében.

Boldizsár Iván Napkeletben megjelent írására adott válaszcikkében¹⁴ Venczel az erőteljes központi vezetés, a realpolitika hiányában kialakuló népi életösztönről mint pozitívumról beszél, majd felteszi a kérdést: Van-e vezető réteg Erdélyben, van-e "egyakaratú irányítás"? Válasza: "Értelmiségi réteg van, de vezető réteg nincs, aminek egyszerűen az az oka, hogy a magyar értelmiség megélhetési pályát és nem hivatást választott..." Az értelmiség hivatástudatának szükségességére való hivatkozás nem alkalomszerű ezen a ponton. Mint látni fogjuk, társadalomelméleti elképzeléseinek középpontjában az egyén társadalmi hivatásának eszméje áll.

Makkai az önrevízió, a szellemi megújulás feltételének a népi kultúra mélységeihez való visszanyúlást tekinti. Venczel alapjában véve elfogadja Makkai nézetét: "A nép túkrözi az ősi változatlan szellemiséget, s a magas kultúra hordozóinak - Kodály intelme szerint - magukévá kell tenniük a népkultúrát..." Az önismeretre való törekvés, a hivatástudat elmélyítése mellett a magyarságtudat kialakításának harmadik fontos tényezője az a sajátos erdélyi magyar kultúra, mely "szerezett műveltségből" és "műveltségbeli hagyományokból" /népi műveltség/ tevődik össze. Mivel a közösség éppen a kultúra specifikuma alapján különül el a társadalom egészétől, magas színvonalú és ugyanakkor, a népi kultúra komponensének jelenléte miatt, sajátos kultúra létrehozására van szükség.

Venczel elképzelése szerint a fenti, hosszú távra tervezett társadalompolitikai program megvalósítása a harmincas évek új nemzedékére, majd az ezek által kinevelt korosztályokra vár. Mint írja, az előttük járók magatartása politikai jellegű volt, elsősorban "parlamentari politikai tevékenységet" folytattak és ezzel leszűkítették a politika fogalmát. Az új nemzedék magatartása etikai, és a politika fogalmába beleérti a társadalompolitikát "megfelelően népünk szükségleteinek, melyek egyrészt társadalmiak, másrészt a szellemi és anyagi kultúra síkján adódnak."

A harmincas évek fiatal társadalompolitikusainak, szociológusainak nemzedéke korántsem egységes, sőt Venczel értelmezésében - aki nemzedéken eszmei társulást ért - mégcsak korosztály szerinti nemzedékeknek sem tekinthető. Nemzedékének összetartó eszméje a huszas évek transzilvanizmusának újraértelmezett, miszticizmustól megtisztított változata: "Az új felfogás alapján a transzilvanizmus nemcsak a história visszajáró lelkesége, Erdély belső misztikája, de cselekvő dinamizmus, mely magába öleli a kisebbségi problémát mind jogi, mind gazdasági és kulturális vonatkozásban."¹⁵ Az erdélyi magyarságnak önmaga felé kell fordulnia, a társadalompolitika "befeléható célkitűzései" a magyarság belső "reálpolitikai megszervezésének" módozatait határozzák meg. A Venczel által meghirdetett "új transzilvanizmus" eszméivel nem volt összehétközhető a Korunk szociológusainak internacionalizmusa. Venczel nem fogadhatta el ezt az eszmeiséget, szemlélete alapjaiban magyarságközpontú és ezt az internacionalizmust veszélyesnek tartotta a megmaradás szempontjából. A fenti elvekhez szigorúan ragaszkodva a "közszellembeli tespedés" megnyilvánulásának minősített minden olyan állásfoglalást, mely nem segítette elő, vagy egyenesen gátolta az általa meghirdetett célratörő, hivatásszerűen végzett társadalmi munkát. Először is a konzervatív tábor bírálja, amiért nem hajlandó figyelembe venni a megváltozott helyzetet. Éles kritikai hangot üt meg a történelmi materializmus kapcsán, hiszen a rá hivatkozók az elnyomást "anyagi problémaként" kezelik, a gazdasági és hatalmi viszonyokból fakadó társadalmi elnyomás elsődleges fontosságának hangsúlyozásával elküldösítik, nemlétezőnek tekintik a magyarság létét veszélyeztető kisebbségi elnyomást: "A liberális jelszavakkal dolgozó transzilvanista magyarság, amely legtöbb esetben nem emelkedett túl a kultúrhistóriai erdélyiségen, az irodalmi barátkozásokon és politikai síkon csak kortörténeti dokumentumnak félretehető újságcikkeket termelt - így például a román-magyar hídverés szükségességéről -, megszűnt programmá lenni Erdélyben."¹⁶ Ugyanígy közéleti szólamná váltak "az egyetemes kereszténység parancsai", a felebaráti szeretet, a közjó, az anyagi javak

észszerű felhasználásának jelszavai nem egyebek mint "puszta figyelmeztető kőtáblák Mózes villámló haragja nélkül".

A továbbiakban próbáljuk felvázolni Venczel József társadalompolitikai rendszerének háttérében álló társadalomelméleti nézeteket, illetőleg ezen eszmék fejlődésének néhány történeti vonatkozását.

A marxista vallástörténészek XIII. Leó pápa Rerum novarum /1891/ kezdetű enciklikáját az egyház és kapitalizmus szövetségének dokumentumként emlegetik. Arról van szó ugyanis, hogy a körlevél a tőkés magántulajdont alapul véve fejti ki a kereszténység társadalomelméletét. A körlevél keletkezésekor már kezdetét veszi az a nagyarányú, intézményszerűtett szociális mozgalom, amelynek célja az egyre láthatóbbá váló proletár nyomor reformok, különböző társadalmi juttatások révén történő felzárkóztatása. Ehhez a mozgalomhoz igyekszik az egyház is hozzájárulni, elsősorban ideológiailag, úgy, hogy a szocialista áramlatokat megcáfolva, a magántulajdont az emberi természet velejárójának tekinti, s a társadalmi egyenlőtlenségeket szükségszerűnek hirdeti. Már ez a múlt századi enciklika is magában hordozza a középkori rendiség gondolatát, de ez a fajta társadalomszemlélet a negyven évvel későbbi Quadragesimo anno /1931/ kezdetű körlevélben válik programmá, felújítva a középkori rendiség eszméjét, mintegy "dinamizálva" a középkor statikus társadalomfelfogását.

A középkori politikai gondolkodást gyökeréig átítatta a megkülönböztetett rendeken alapuló társadalmi szervezet eszméje. Az estat és ordo, ez a két majdnem szinonim kifejezés, egymástól igen eltérő társadalmi valóságokhoz kapcsolódik. A rend fogalma nincs az osztály fogalmához kötve, minden társadalmi funkcióra, foglalkozásra, csoportra kiterjed..." - írja Huizinga.¹⁷ "A középkori felfogás számára a szó csaknem valamennyi értelmében van egy közös vonás, az a meggyőződés, hogy mindegyik csoport isteni intézményt képvisel, a teremtés isten akaratából létrejött szervezetének eleme, lényegi valóság és alapjában véve éppoly tiszteletre méltó, mint az

angyalok hierarchiája." ¹⁸ Így az egyes fokozatok értéke nem a hasznosságuktól függ, hanem szentségüktől, vagyis attól, hogy milyen közel vannak a legmagasabb helyhez. A középkor társadalomfelfogása statikus. Példaként említhető, hogy a papság erkölcsi hanyatlását, vagy a lövagi erények meggyengülését elítélték ugyan, de ez egy pillanattig sem tántorított el az egyház és a nemesség tiszteletétől.

Visszatérve a Quadragesimo anno-ra, elsősorban azt kell megvizsgálnunk, hogy mi az az új, ami dinamikusabbá teszi ezt a XX. századi, rendszerezen alapuló társadalomfelfogást. Ez a társadalomelmélet az egyének társadalmi értékét - a középkori felfogástól eltérően - a közösségek szolgáltatott munka alapján határozza meg, a társadalmat hivatásrendekre tagolja, s ezt demokratikusan fogja fel abban az értelemben, hogy a közösség javára tevékenykedő minden egyének jogokat és megbeszülést biztosít, de hangsúlyozza a minőségi különbségeket, a hangsúlyt a teljesítményre helyezi. Arisztokratiikus elvet érvényesítve lehetővé teszi a vezető réteg /elit/ kialakulását.

Az osztályok léte teljesen kizárt ebből a rendszerből, amely ezeket olyan egymással harcban álló csoportoknak tekinti, amelyek nem a társadalom összérdekeiért, hanem saját érdekeikért harcolnak. Az osztályok az azonos egyéni érdekek szerint tagolódva a szolidaritást a harc által biztosított érzékazonosságként értelmezik. Ez pedig a Quadragesimo anno szerint, elfogultságot és közömbösséget vált ki minden osztályon kívüli társadalmi érdek iránt. ¹⁹ Ezzel szemben a hivatásrendek a hivatástudat-elvekre épülnek, amit az enciklika új társadalmi tagozódási elvként tüntet fel és lényegét abban látja, hogy a társadalom egyedül szabad személyként vehetnek részt a munkamegosztáson alapuló társadalmi életben. Ilyen vonatkozásban a munka természeti törvény és erkölcsi kötelesség. A rendiség intézménye tehát a megosztott társadalmi funkciókból kialakuló társadalmi egésznek az eszméjén nyugszik. Dinamizmusa abból ered, hogy nem merevíti meg fültétlenül a társadalmi életet, a politikai változások a társadalmi és kultu-

rális változásokkal együtt a rendi élet kereteit is átalakíthatják, megváltozhatnak a jog- és rangviszonyok, az alábbi fülérendeltség módja. Ez észrevétlen átfejlődés útján is történhetik, a társadalmi rendszer nem zárja ki a társadalmi mobilitás tényezőjét.

A hivatás szociális funkcióként értelmezett, s így a teljesítmény lesz a társadalom szervezőelvévé... A társadalom ezek szerint nagy munkaközösség, mely a funkciók különbözősége szerint tagolódik, hierarchikusan rétegződik. Ebben a rendszerben a középosztály /értelmiség/ fontos szerepet tölt be, közvetítőként működik a különböző rétegek között, jelentősége politikai, gazdasági, kulturális téren kiegyenlítő, s meggyengülése a társadalmi egyensúly megbomlását, osztályharcot von maga után. Feladata a népközösség /"kulturális életfeladatok biztosítására hivatott egység, amely célját tagjai társadalmi teljesítménye révén éri el" - Kecskés Pál/ vezetése, s a társadalmi tevékenység harmonikus összehangolása. Az egyének a társadalmi cél-egészsébe a társadalmi szolgálat, a hivatásból végzett munka révén, szerves tagként illeszkednek bele. A közösség javát szolgáló egyéni teljesítményük biztosítja számukra a társadalomban elfoglalt helyet. Kecskés Pál a korabeli kapitalizmus legnagyobb negatívumát a tulajdon és a munka szétválásában látja, ami az osztályellentétek kiéleződéséhez vezet. A helyzetet az erős középosztály hiánya is, súlyosbítja, amelynek egy része - ez Erdélyben is megfigyelhető! - proletarizálódik, másik részénél pedig hiányzik a gazdasági, illetve politikai függetlenség és a történeti népközösséggel való szorosabb kapcsolat.

A hivatásrendi alapon felfogott társadalom dinamizmusát az biztosítja, hogy a funkció a teljesítményen alapul, és lehetőséget nyújt a társadalmi mobilitásra, új hivatások kialakulására, minden társadalmilag igazolt teljesítménynak képes helyet adni a közösség érdekében végzett munka jegyében.

Venczel József társadalomfelfogásában kimutathatók a hivatásrendi szemlélet leglényegesebb elemei. Nem állítható,

hogy kizárólag keresztényszocialista elméleti alapokon szemlélte volna a valóságot, s az sem, hogy másfajta társadalomelméleti rendszerek elkötelezett híve lett volna. Problémafelvetése elsősorban társadalompolitikai: nem előregyártott elméleti rendszer segítségével közelít a valósághoz, hanem az adott helyzetből kiindulva igyekszik megoldásokat találni, reformprogramot összeállítani. A különböző elméleti rendszerekből átépíti mindazt, amit alkalmas eszköznek talál a kisebbségi közösség megszervezésére. A "sociologia militans" /Dimitrie Gusti/ híveként a társadalmi valóságból kiindulva azokat az alkalmas eszközöket kereste, amelyek segítségével a társadalmi eszmény irányában lehetett az erdélyi magyar kisebbséget irányítani.

Hivatástudat, népszolgálat, szociális felelősségérzet nála nem pusztán közvetlen történelmi helyzetből adódó társadalomértékrendi kategóriák. Társadalomértelmezését vizsgálva mélyebb gyökerekre bukkanunk. Szerinte a társadalom szükségszerű társas életforma.²⁰ Az ember szociális érzékét az emberi természetből eredezteti, az egyes emberi egyéniséget egyoldalúnak tartja, amely egyes irányokban nagyobb, másokban csak kis saját képességekkel rendelkezik. Ebből következik, hogy a társadalom egyedei a szellemi és fizikai élet területén egymást kiegészítik, illetve ki kell, hogy egészítsék egymást. Az ember születésénél fogva a társas életbe lép be /család/, testi és szellemi fejlődése is a társadalom létét feltételezi. Szellemi kibontakozását a társas élet könnyíti meg, létfenntartását és életvédelmét ugyancsak a társas lét biztosítja. A társas életforma az egyén természetes közege, nem valamely részleges célszerűségből, vagy akarati úton létrejött egyezés, hanem az ember lényegéből szükségszerűen következő alakulat, velünkszületett adottság. A társulásnak létre kell jönnie tehát, de nem a vak szükségszerűség, hanem az ember veleszületett társas hajlamai a meghatározók /hasonlóság, ellenszenv, rokonszenv stb./. A társadalom az egyének közötti potenciális közösséget feltételezi, az alapjaiban közös emberi szellemiséget, amely a kölcsönös megértés és kölcsönhatás mozgatórugója.

Abból kiindulva, hogy a társadalom egyedei csak közösségben tudnak egész értékű egyénekké válni, kiegészülni /"...mindenkiben van valamilyen érték, de ez többé-kevésbé egyoldali, mindenki kiegészülést keres"/, eljutunk oda, hogy a társadalmi alakulatok azok, amelyekben az egyén szükségszerű társas életformája testet ölt. Venczel József elsődlegesnek az életközösségeket /család, faluközösség, népi közösségek, nemzet/ tartja, másodlagosak a társaságok és szervezetek, amelyek nem alapvető célkitűzést, hanem másodlagos célokat követnek, s úgymond, "nesterséges" úton jönnek létre. Ebben az összefüggésben Venczel azt is kiemeli, hogy a szociális munkának ismernie kell a helyes sorrendet: előbb nép- és családvédelem /közösségvédelem/, s csak ezt kiegészítőleg és ennek alárendelve társadalmi szervezés, illetve közösségkiegészítő társaságok alakítása.

Rendszere ezen a ponton érintkezik a rendiséggel: az erdélyi magyar kisebbséget homogén népközösségnek tételezi, amelynek - mint már láttuk - elsődleges célja a kulturális életfeladatok biztosítása. A kulturális életfeladat, mint összefüggő célrendszer, az erdélyi magyarság számára épp a magyarságtudat erősödése, illetve megőrzése volt. A végső cél megközelítése részcélok kitűzésével, megvalósításával válhatott volna lehetővé: "A cél egy új társadalmi rend. Apró kis munkák, az előttünk álló közvetlen célok, e nagy távolabbi cél szolgálatában állanak."²¹

Az erdélyi magyar kisebbségi társadalom struktúráját vizsgálva, elemezve a különböző rétegek potenciális cselekvőképességét, Venczel megkeresi azt az adekvát társadalomszervezési formát, amely társadalompolitikai célkitűzéseinek leginkább megfelel. Ez az elméleti rendszer szerkezetét tekintve sok közös jegyet mutat a korporacionista társadalomértelmezéssel, de több lényegi jegyben mégis eltér tőle: "Mindenekelőtt a parasztság súlya, jelentősége teszi keleteurópai színezetűvé, és kisebbségi elnyomatottságban való fogantatása humanistább telítettségűvé." /Imreh István/²² Venczel nem a kapitalizmus gazdasági, politikai ellentmondásait próbálja vele megoldani -

- ezt célozza a keresztényszocializmus társadalomelmélete -, hanem az erdélyi magyar kisebbség együttműködésének imperatívuszát támasztja alá. A cél /megmaradás/ érdekében eleve homogén közösségre van szüksége, továbbá olyan társadalomrendező elvre, amely kizárja a politikai és gazdasági viszonyok ellentmondásainak kiéleződését. Ezek szerint a társadalom tagozódási elve a konszenzuson alapuló, össztársadalmi célt szolgáló munkamegosztás. A hivatástudat-elv elmélyítését csak akkor látta megvalósíthatónak, ha a közösség tagjai számára a munka nem kizárólag a megélhetés eszközeként, hanem társadalmi hivatásként jelenik meg, mint a közösségnek nyújtandó szolgálat. Ebben a rendszerben látta lehetőségre funkcionális egységbe vonni az értelmiség és a népi réteg tevékenységét "a kulturális életfeladat" megvalósítására. A kisebbség tagjai a társadalmi cél érdekében közreműködnek / ez természetesen megfelel minden tag egyéni céljának/, s a társadalmi szolgálat révén szerves tagként illeszkednek bele az egységes cél-egészsébe, helyüket a végzett szociális munka jelentősége határozza meg.

Venczel elképzelése szerint először az értelmiséggel kell elsajátíttatni az ismertetett elvi alapokat, majd az ezeken nyugvó társadalmi gyakorlatot. Az elsajátítás eszköze volt a falumunka, amelynek célja az értelmiségnevelés, nem pedig a népen való karitatív szociális segítség. Az értelmiség nem valamiféle magánjellegű szervezethez tartozik, nem a születési elit tagjaiból kerül ki, hanem a társadalom szerves részeként létezik. Feladata nemcsak a kulturális vezetés, hanem a népi rétegek gazdasági tevékenységének, a közszükségleteknek megfelelő irányítása is. A kellő szakismeret, a tagokkal való közvetlen érintkezés alkalmassá teszi az értelmiséget olyan feladatok betöltésére, amelyeket az állam volna hivatott megoldani.

A tervezett program megvalósításához szükség volt a társadalmi valóság szociológiai felmérésére, megismerésére...Az erdélyi értelmiség újfajta társadalomszemléletének önismereti formává kellett válnia. Így fonódik össze Venczel munkásságában

szociológia és társadalompolitika. Bővebben: a szociológus hivatását a társadalmi valóság komplex megismerésében, "...az emberi társulás lényegének, a társas lét és törekvés alakjainak, jelenségeinek, tényezőinek törvényszerű megállapításában" jelölte ki, "akinek egyúttal a társadalom keletkezésének és fejlődésének feltételeit és alapelveit, valamint céljait is meg kell hogy állapítsa." Leszűkítve: elsődleges feladatként a társadalmi valóság egészét - mint aktuális létet szemlélve - a korabeli társadalom szerkezetének, tényezőinek, jelenségeinek és összefüggéseinek tanulmányozását tűzte ki, ami a társadalompolitikai intézkedések alapanyagául szolgált.

Tanítómesterének, Dimitrie Gustinak rendszerében egységet alkot a szociológia, társadalompolitika és társadalometika. Venczel esetében sem vonhatunk határt társadalompolitikai és szociológiai munkái közé. Társadalompolitikusként a hivatásrendbe tömörülő értelmiség feladatául rötta ki a szociológia, az önismeret legadekvátabb formája művelését, és ezt a programot egyéni munkásságával is igyekezett igazolni, a társadalmi haladásra vonatkozó tervek alapfeltételének tekintve a megváltoztatandó valóság pontos ismeretét. A szociológia nem emancipálhatja magát a társadalompolitikától, az erdélyi magyar kisebbség szociológiájának, ha korszerű akart maradni, a két világháború között is vállalnia kellett az "itt és most"-ot, csak elkötelezett lehetett, ami mégsem volt egyértékű a szociológia önelvűségének feladásával: "Bár a falukutatás nem egyszerűsödik le célszerű eszközzé, mégis tiszta tudományos adatait hasznosan alkalmazhatja bárki. /Sőt ezek ismerete nélkül jó népnevelésről, népegészségvédelemről vagy népszervezésről nem is beszélhetünk!/"²³ A harmincas évek elejétől, egyidőben a magyar szupremácia-tudattal való leszámolással, a társadalmi célok és értékek átértékelésének eredményeként az önismeret a kisebbség önrevíziójának legfőbb tartalmaként, a megmaradás sürgető feladataként jelentkezett. Venczel az erdélyi magyar társadalomszemléletet egyszerű önismereti formának tekintti és így határozza meg: "Egyrészt amolyan statisztikai ki-

mutatás népünk számarányáról, elszórttságáról, foglalkozásbeli megoszlásáról, gazdasági erőinek mennyiségéről és lehetőségeiről, művelődésünk helyzetéről, egészségügyi viszonyainkról, egyházi és társadalmi szervezeteink szerepéről, a román államban megszerzett művelődési, gazdasági és társadalmi-politikai súlyunkról, másrészt összinte bírálat önmagunkról." ²⁴ Számos tanulmányában ²⁵ foglalkozik a Székelyföld népesedési viszonyával, a népfőlősleg problémájával; a gazdasági és népmozgalmi adatok statisztikai feldolgozásával próbál feleletet adni az aggasztó méreteket öltő székely kivándorlás kérdésére. A demográfiai viszonyok reális felmérésére kívánja alapozni a törekvések első síkjába helyezett művelődéspolitikai programot. Ilyen vonatkozásban tanulmányozza a településviszonyok, tömbök és szórványok problémáját, a városi és falusi lakosság megoszlását, a "tömegesebb települések" számarányát és elhelyezkedését. ²⁶ Könyvet ír az erdélyi román földbirtokreform társadalmi struktúrát megváltoztató hatásáról, ebben a vonatkozásban is megpróbál feleletet adni az erdélyi magyar arisztokrácia és középosztály társadalmi talajvesztésének kérdésére. ²⁷

Itt említjük meg, hogy a társadalmi valóság egészének monografikus módszerrel tervbevett feltérképezése még a két világháború közötti román társadalomkutatókban is - bár néhány falu monográfiáját elkészítették - torzóban maradt, annak ellenére, hogy a mozgalom nem nélkülözte az anyagi fedezetet, a Fundația Regală /Királyi Alapítvány/ tőkájének felhasználásával érhetett el jelentős eredményeket. Erdélyben a magyarság önrevíziójának legfőbb tartalmaként és alapfeltételként meghirdetett "teljes és átfogó" valóságismeret vágyalom maradt. Az egyetlen tervbevett falumonográfia /Bálványosvár-alja/ háborús éveken gyűjtött anyaga máig feldolgozatlan. Észak-Erdély újbóli Romániához való csatolása miatt megszakadt a harmincas évek szellemiségében gyökerező társadalomtudományi mozgalom, de eredményei - bár csak részfeladatok megoldásai - így is számottevőek.

Venczel József szociológusi munkásságát semmiképpen sem szakíthatjuk ki társadalompolitikai elképzeléseinek összefüggésrendszeréből. Ha a társadalompolitikai tervek háttérben álló hivatásrendiségről, a keresztényszocializmus társadalomelméletéről esik szó, a hivatásból végzett munka körüli fogalnak kapesún szokás kapcsolatot teremteni /sőt egyenértékűséget feltételezni!/ Mihail Manoilescu, Benito Mussolini fasiszta korporációs szervezetei és a Venczel hirdette hivatásrendiség között. Tény az, hogy a hivatásrendiség ideológiáját egyes hatalmak kisajátították, továbbá, hogy egyes európai országokban a hivatásrendiség politikai pártok felszámolása révén történő bevezetése lehetővé tette a fasiszta eszmeiség térhódítását és hatalomra jutását. Bármely ideológia kisajátítható bármilyen hatalom által, de mindebből nem következik az ideológiai rendszer hatalmi rendszerrel való azonosításának jogossága. A hivatásrendiség utópiisztikus eszmeisége XX. századi létrejöttének pillanatában a kapitalizmus mindinkább nyilvánvalóvá váló és nehezen megoldhatónak látszó problémáit kívánta orvosolni, de céljai tartalmától függetlenül magában hordta a fasiszmus által kisajátítható elemeket.

A Venczel által hirdetett társadalompolitikát ma már - mivel a történelem eseményei nem őt igazolták - lehet utópiának, vágyálomnak minősíteni, de az erdélyi hivatásrendiség törekvéseinek erkölcsi tisztaságát kétsőgbevonnii semmiképp sem lehet. A Gusti-főle szociológiai iskola társadalompolitikai eszméi éppúgy utópiának minősültek, mint a Venczel Józseféi. A román professzor egyik legjobb tanítványa, Henri H. Stahl emlékezése érvényes a nemzedéktárs magyar szociológusra, Venczel Józsefere is: "Az eszmék, még az utópikusak is, fontosabbak az ember életében a közvetlenül elérhető céloknál. Plátontól a modern utópistákig az eszmeváarak alkotói voltak azok, akik a legtermékenyebb gondolkodásra serkentették az emberiséget. Mert az utópiák extrapolált realitások, melyeket ha nem is fogadunk el, de a jövőbe, egy jobb világba tervezünk velük. Minden utópia hasznos szociológiai dokumentum, mert segítségével érthetjük meg azt a társadalmi valóságot, amely létrehozta az utópiát."²⁸

JEGYZETEK

1. A kötetből kimaradt társadalompolitikai vonatkozásokat tartalmazó tanulmányok: Az erdélyi ifjúság és az új "transzilvanizmus". Erdélyi Tudósító, 1934/július. - Főiskolai ifjúságunk és a népvezetés. Erdélyi Iskola, 1934-35. 5-6. szám. - Collegium Transilvanicum, Erdélyi Iskola, 1935-36. - És mi következik ezután? Erdélyi Tudósító, 1936/1. - Metamorphosis Transilvaniae. Hítel, 1936/1. - Művelődéspolitikai vázlat, Hítel, 1936/2. - Nemzedékváltás elvben. Hítel, 1937/4. - Művelődéspolitikai terv. Hítel, 1939/1. - A népnevelés néhány időszerű szempontja. Erdélyi Iskola, 1939/4. - Szociális szempontok. Erdélyi Iskola, 1944. április-június.
2. Imreh István: Venczel József öröksége. /Előszó a fent jelzett kötethez./ 11. lap, 15. l.
3. v.ö. Venczel J.: Az erdélyi román földbirtokreform. Kolozsvár, 1942. .
4. Venczel J.: Metamorphosis Transilvaniae. Hítel, 1936/1. 74/1.
5. Papp Zsolt: Bibó István. Társadalomelemzés és politika, Kritika, 1980. 11.szám. 11-15.l. és Látóhatár, 1981. január. 101-129.l.
6. u.o.
7. Albrecht Dezső: Az építő Erdély. Hítel, 1936/1.
8. Németh László: Magyarok Romániában. Tanú, 1935. 3-4. szám.
9. Boldizsár Iván: Erdély második Trianonja. Napkelet, 1935. 10.sz.
10. Venczel J.: Metamorphosis Transilvaniae. Hítel, 1936/1.
11. Hítel /félhavi szemle!/, 1935/január/1.
12. Idézi Ferge Zsuzsa. Társadalompolitikai tanulmányok. Bp. 1980., 42.l.
13. u.o., 54-56. l.
14. Venczel József: És mi következik ezután? Erdélyi Tudósító, 1936/1
15. Venczel J.: Az erdélyi ifjúság és az új "transzilvanizmus". Erdélyi Tudósító, 1934/július, 217. l.
16. u.o., 218. l.
17. Huizinga, Johan: A középkor alkonya. Bp., 1979. 55.l.
18. u.o., 55-56. l.

- 19 v.ö. Kecskés Pál: A keresztény társadalomelmélet alapelvei. Bp., 1938.
- 20 A továbbiakban Venczel kéziratban fennmaradt egyetemi szociológiai jegyzete idevágó részének gondolatmenetét követjük.
- 21 Venczel J.: Szociális szempontok. Erdélyi Iskola, 1944/április-június.
- 22 Imreh István, i.m., 16. l.
- 23 Venczel J.: A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom. Kolozsvár, 1938.
- 24 Venczel J.: Metamorphosis Transilvaniae. Hittel, 1936/1.77.l.
- 25 Néhány adat a székely kivándorlás háttéréből. Hittel, 1936/4.
- Őt oltmenti székely község népmozgalma. Hittel, 1937/1. -
Csik népe és népesedési viszonyai. Hittel, 1939/3.
A székely népfelesleg. Hittel. 1942/1.
- Csik népfelesleg. Hittel, 1942/1.
- 26 Művelődéspolitikai vázlat. Hittel, 1936/2. - Művelődéspolitikai terv. Hittel, 1939/1.
- 27 Venczel J.: Az erdélyi román földbirtokreform. Kolozsvár, 1942.
- 28 Stahl, Henri H.: Amintiri si ginduri. Bucuresti, 1981.417.l.
/a fordítás tőlünk: B.V.-G.B./